

حکم فقهی رحم اجاره‌ای

نسرین کریمی*، زهرا مهتری**

(تاریخ دریافت: ۱۳۹۵/۰۲/۱۳؛ تاریخ پذیرش: ۱۳۹۵/۰۳/۱۱)

چکیده

یکی از پدیده‌های نوین جامعه بشری تولد کودک از طریق رحم اجاره‌ای است. که طی آن بانوی صاحب رحم، نطفه یا جنین فرد دیگری را در رحم خود حمل می‌کند و پس از طی دوران بارداری و زایمان، بر مبنای قراردادی از پیش منعقد شده، نوزاد حاصل را به زوج طرف توافق (والدین حکمی یا متقاضی) تحویل می‌دهد. استفاده از رحم اجاره‌ای در سال‌های اخیر مورد توجه بسیاری از اندیشمندان و فقها قرار گرفته است. از آن جا که دلیل روشنی بر حرمت عمل مذکور در دست نیست عمل به اصل برائت تنها گزینه مورد وفاق می‌تواند باشد با توجه به اصل مذکور و با توجه به عدم دلیل به تحریم از سویی و احراز عدم مخالفت چنین عملی با شریعت از سوی دیگر، می‌توان ادعا کرد که گرفتن تخمک از زن و لقاح آن با اسپرم مرد در خارج و سپس جایگزینی آن در رحم زن دیگر، محکوم به جواز می‌باشد و فقط از آیات، روایات، ابواب فقهی مرتبط و اصول و کلیات فقه شیعه و از ادله و روایات خاص مربوط به شیوه‌های غیر طبیعی تولید مثل، می‌توان احکام و آثار این روش را استنباط کرد. اگر گروهی از فقها به کارگیری این روش را مورد تردید قرار داده‌اند، احتمالاً به جهت بیم از ارتکاب کارهای مقدماتی حرام نظیر اخذ تخمک از زن توسط نامحرم و یا اخذ اسپرم به روش غیر مجاز بوده است.

کلیدواژگان

اجاره رحم، تلقیح مصنوعی، نسب پدری، نسب مادری.

* نویسنده مسئول: دکتر، هیأت علمی، دانشکده علوم انسانی، گروه فقه و مبانی حقوق اسلامی، واحد قم، دانشگاه آزاد اسلامی، قم، ایران، رایانامه: nasrinkarimi1358@yahoo.com

** دانشجوی کارشناسی ارشد، دانشکده علوم انسانی، گروه فقه و مبانی حقوق اسلامی، واحد قم، دانشگاه آزاد اسلامی، قم، ایران

مقدمه

در سال‌های اخیر از این روش درمان ناباروری، در ایران نیز استفاده می‌شود. تلقیح مصنوعی می‌تواند باعث حل مشکلات بسیاری از خانواده‌ها شود که از نعمت داشتن فرزند محروم‌اند. ولی البته همچون دیگر مسائل جدید، باعث نگرانی‌ها و مخالفت‌هایی هم شده است. این مسأله فقط از جنبه فقهی و حقوقی اهمیت ندارد و چه بسا جنبه‌های اخلاقی و اجتماعی آن مهم‌تر باشد. مسائلی همچون ترکیب اسپرم با تخمک در خارج از رحم، انتقال جنین زوجین به رحم زن ثالث، ترکیب اسپرم مرد وزن بیگانه، اهداء تخمک/ جنین و ...

تلقیح مصنوعی انواع گوناگونی دارد: از جمله تلقیح مصنوعی با اسپرم شوهر، تلقیح مصنوعی با اسپرم.

در این نوشته، آنچه بیشتر مورد توجه است بررسی احکام وضعی و تکلیفی استفاده از رحم اجاره‌ای، بررسی نسب و آثار آن از جمله ارث، نفقه، ولایت و ... طفل حاصل از این طرق است. به این معنا که طفل حاصل از روش رحم اجاره‌ای به چه کس یا کسانی ملحق می‌شود و آثار این الحاق چیست؟ و همچنین نظرات فقها مورد بررسی قرار می‌گیرد.

تعاریف و مفاهیم

رحم

الف) تعریف لغوی رحم

رحم در لغت به معنای زهدان و بیچه دان آمده است. (معین، ۱۳۶۰، ص ۵۶۶)
همچنین بنا به نقلی: رحم محل رشد و ظرف جنین در بطن است. (سعدی، ۱۴۰۸ق)

ب) تعریف اصطلاحی رحم

رَحِم یا زهدان، اندامی است در بدن جنس ماده پستانداران که جنین در آن به‌وجود آمده و رشد می‌کند تا هنگام زایمان فرا رسد. (نایب زاده، ۱۳۸۰) رحم، در اصل یکی از اعضای داخلی زن است که به واسطه آن جنین را حمل می‌کند. (صدر، ۱۴۲۰ق)

اجاره

الف) تعریف لغوی اجاره

اجاره در لغت به معنی پاداش عمل، اجرت و مزد است. (مکی عاملی، ۱۳۸۷)
همچنین اجاره به معنای پناه دادن، به فریاد رسیدن - به مزد گرفتن - کرایه است. (معین، ۱۳۶۳)

ب) تعریف اصطلاحی اجاره

در اصطلاح عقدی است که به موجب آن مستأجر، در برابر مالی که به موجر می‌دهد، برای مدت معین مالک منافع عین مستأجره می‌شود. یعنی همان سلطه و اختیار استفاده مالک را از عین مورد اجاره دارد. بنابراین اجاره، عقدی تملیکی، معوض و موقت می‌باشد. (نایب زاده، ۱۳۸۰)
همچنین اجاره عبارت است از یک نوع عقد و معامله ای که نتیجه آن تملیک منفعتی از منافع است مانند منفعت خانه، که در آن زندگی می‌کند، منفعت ماشین، کشتی، هواپیما برای حمل و نقل و سواری است در مقابل مال معینی که ممکن است آن هم از منافع یا از اعیان باشد. (علامه حلی، ۱۳۷۶)

در اصطلاح فقه عبارت است از تملیک منفعت معلوم به عوض معلوم و یا عقدی است که ثمره آن چنین باشد. (مکی عاملی، ۱۳۷۸)

رحم اجاره ای

شیوه ای است برای دست یابی زوج های نابارور به فرزند که به موجب آن، مادر جانشین به وسیله ی روش های کمکی تولید مثل و با استفاده از جنین حاصل از اسپرم والدین حکمی باردار می شود و پس از تولد، او را به زوج طرف توافق تحویل می دهد. (علیزاده، ۱۳۸۲)

جنین

الف) تعریف جنین

جنین موجودی است که هنوز در رحم مادر به رشد خود ادامه می دهد. (معین، ۱۳۶۰)

ب) جنین‌اهدایی

نطفه حاصل از تلقیح خارج از رحمی زوج‌های قانونی و شرعی است که از مرحله باروری تا حداکثر پنج روز خواهد بود. این جنین می‌تواند به دو صورت تازه و منجمد باشد. (نایب زاده، ۱۳۸۰)

اهدای جنین و انواع آن

الف) تعریف اهداء جنین

در بسیاری از مواقع تعداد جنین‌هایی که از زوجین تحت درمان نازایی جمع‌آوری می‌شود بیشتر از تعدادی است که برای انجام یک دوره درمانی مورد نیاز است. در این حالت جنین‌های اضافه بر مصرف منجمد شده و برای دوره‌های درمانی بعد مورد استفاده قرار می‌گیرند.

استفاده از جنین‌های منجمد شده در انتقال‌های بعدی، تقریباً شانس معادل ۳۰ درصد را برای حاملگی به زوجین می‌دهد. در بسیاری از موارد، زوجین پس از حامله شدن از استفاده مجدد جنین‌های منجمد شده خود، خودداری نموده و آمادگی اهداء آن‌ها را به زوج‌هایی اعلام می‌کنند که اسپرم و تخمک ندارند.

واگذاری داوطلبانه (رایگان یا در مقابل عوض) یک یا چند جنین، از زوج‌های واجد شرایط مقرر در قانون، به مراکز مجاز تخصصی درمان ناباروری برای انتقال به زوج‌های متقاضی دارای شرایط مندرج در قانون را اهداء جنین گویند. (نایب زاده، ۱۳۸۰)

ب) انواع اهدای جنین

اهدای جنین دارای اقسامی است:

قسم اول

اهدای جنین زن و شوهر به زن اجنبی که فاقد تخمک است، ولی رحم او قابلیت پرورش جنین را دارد، از تخمک زن و اسپرم شوهر تشکیل جنین داده و به رحم زن نازا انتقال دهند؛ یعنی زن و مرد باروری، جنین خود را به زوجین ناباروری که فاقد تخمک و اسپرم هستند ولی رحم زن قابلیت حمل دارد، اهدا می‌کنند.

قسم دوم

در این قسم نیز صاحبان جنین زن و شوهرند و جنین را به زن دوم صاحب اسپرم (هووی صاحب تخمک) هدیه می‌کنند. هرگاه مردی صاحب دو همسر بوده که یکی توانایی حمل داشته اما تخمک نداشته باشد، جنین حاصل از لقاح یکی را به رحم همسر دوم انتقال می‌دهند. (قبله‌ای، ۱۳۷۷)

تلقیح مصنوعی و انواع آن

الف) تعریف لقاح (تلقیح مصنوعی)

لقاح در لغت به معنای آبستن شدن و تلقیح به معنی آبستن کردن است و معنی اصطلاحی آن از معنی لغوی آن مطابقت نموده و اصطلاحاً تلقیح مصنوعی عبارتست از داخل کردن نطفه مرد در رحم زن به وسیله آلات پزشکی یا هر وسیله دیگر غیر از مقاربت و نزدیکی که سه نوع قابل تصور است. (امامی، ۱۳۴۳)

ب) انواع تلقیح مصنوعی

در جهان امروز با پیشرفت دانش پزشکی، بسیاری از زوج‌های نابارور، مشکل خود را با استفاده از روش‌های نوین باروری مانند تلقیح مصنوعی برطرف می‌کنند. روش‌های تلقیح مصنوعی شامل لقاح داخل رحمی، لقاح خارج رحمی، اهدای جنین، اهدای گامت و رحم جایگزین است.

۱) لقاح داخل رحمی، اسپرم را با ابزار پزشکی جدید به داخل رحم زن انتقال می‌دهند تا لقاح انجام گیرد.

۲) لقاح خارج از رحم انجام می‌شود و آنگاه نطفه بارور شده به وسیله ابزار جدید درون رحم قرار می‌گیرد.

۳) لقاح و بستن نطفه و تشکیل جنین تا آخرین مرحله خارج از رحم انجام می‌گیرد. (نظری، ۱۳۸۷)

نسب

الف) تعریف لغوی نسب

نسب در لغت به معنی قرابت، خویشی و خویشاوندی است. (عمید، ۱۳۸۴)

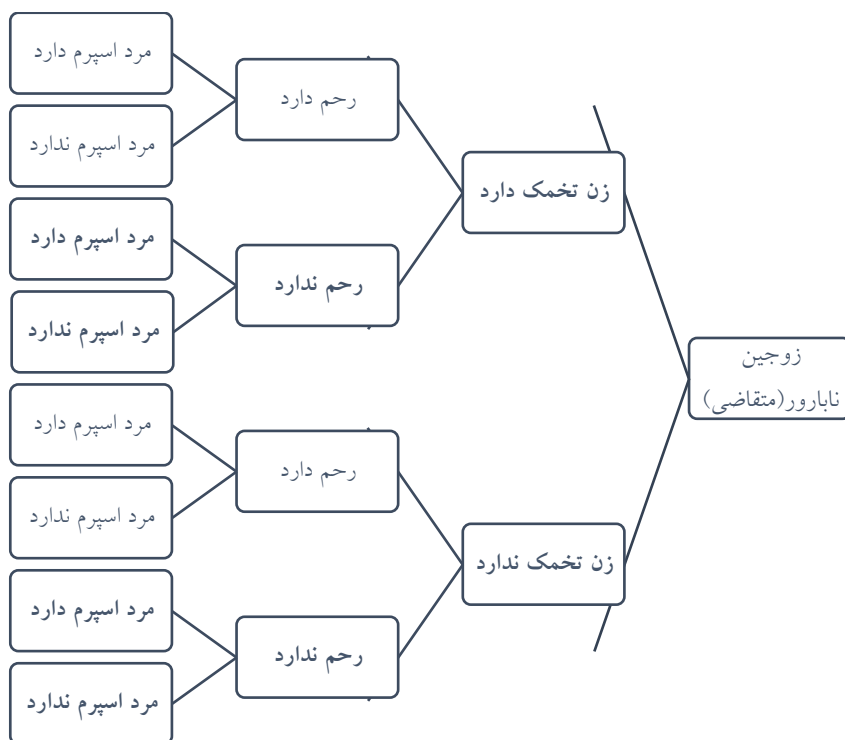
و در زبان فارسی، آن را نژاد، خاندان و خویشاوندی می‌گویند. (معین، ۱۳۶۰)
نسب رابطه خاصی است که از ولادت دور یا نزدیک حاصل می‌شود. (مشکینی، ۱۴۲۸ق)

ب) تعریف اصطلاحی نسب

«نسب امری است که به واسطه انعقاد نطفه از نزدیکی زن و مرد به وجود می‌آید. از این امر، رابطه طبیعی خونی بین طفل و آن دو نفر که یکی پدر و دیگری مادر باشد موجود می‌گردد.» (امامی، ۱۳۴۷، ص ۶)

صورت‌های مختلف تلقیح مصنوعی و حکم فقهی آن‌ها

با توجه به اینکه در رحم اجاره ای معمولاً از تلقیح مصنوعی به عنوان مقدمات کار استفاده می‌شود، ابتدا لازم است احکام فقهی صورت‌های مختلف تلقیح مصنوعی بررسی شود.
مواردی که لقاح مصنوعی مورد استفاده قرار می‌گیرد مختلف است، از این رو دست‌یابی به حکم فقهی و حقوقی واحدی که همه آنها را دربرگیرد، دشوار می‌باشد. بنابراین چاره‌ای نیست جز این که هر یک از موارد به طور مجزا مورد بررسی قرار گیرد و حکم فقهی متناسب با هر کدام تبیین شود به این منظور ابتدا اشکال گوناگون به طور اجمالی ذکر می‌گردد و بعد به بررسی ادله جواز و عدم جواز هر کدام پرداخته و سپس با توجه به تحلیل صورت گرفته از ادله، حکم فقهی آن‌ها و مسایل فقهی مرتبط با آن بیان می‌گردد.

شکل ۱. اشکال تلقیح مصنوعی

در اینجا هر یک از موارد فوق به طور اجمالی ذکر میشود.

۱) زن تخمک دارد، رحم دارد، مرد اسپرم دارد (لقاح خارج رحمی)

جدول ۱. لقاح خارج رحمی

فرزند متعلق به زن و شوهر است و آثار نسب در مورد آن‌ها جاری می‌شود.	(۱) این کار از نظر فقهی، ذاتاً مانع شرعی ندارد، زیرا دلیلی بر حرمت آن موجود نیست، به شرط اینکه مستلزم لمس و نظر حرام نباشد و گرنه در صورت ضرورت جایز است. (۲) محل اشکال است.	ترکیب اسپرم مرد و تخمک زن در آزمایشگاه و انتقال جنین حاصله به رحم همان زن	ولی باروری طبیعی بنا به عللی از جمله بسته بودن لوله‌های تخمدان یا ضعف اسپرم، صورت نمی‌گیرد.
--	---	---	---

در این شیوه، ترکیب اسپرم شوهر و تخمک زن صورت می‌پذیرد. لکن این امر به علت وجود امراض یا عیوبی از راه طبیعی و مجرای اصلی ناممکن شده است. لذا ترکیب در داخل دستگاه‌های پزشکی و آزمایشگاهی صورت می‌گیرد و در داخل رحم کاشته می‌شود و رحم آن را می‌پذیرد و رشد می‌دهد تا به صورت نوزادی در آید.

به نظر می‌رسد که این شیوه از نظر اکثر علما بلکه قریب به اتفاق ایشان اشکالی ندارد؛ زیرا دلیلی بر حرمت آن نداریم و چون از زمره شبهه‌های بدوی تحریمی است، اصل برائت شرعی و عقلی در مورد آن جاری می‌شود. به شرط آنکه در گرفتن منی از مرد جهات شرعی رعایت شود؛ به این معنی که این کار سبب انجام عمل حرام واقع نشود، مثل استمناء یا لمس عورت مرد و نگاه به آن از طرف کسانی که این کار برای آنان حرام است، مثل پرستار و غیره. (میرهاشمی، ۱۳۸۳)

زیرا هیچ عنوانی از عنوان‌های حرام از قبیل زنا، ریختن نطفه در رحم حرام یا جای دادن نطفه در چنین رحمی را در بر ندارد. البته در همین جا باید گفته شود که تلقیح جزء گرفته شده از مرد و جزء بوجود آمده در رحم زن در خارج رحم نیز همین حکم را دارد و جایز است و به همان دلیلی که گفته شد، اشکالی در آن نیست. در شیوه یاد شده، زن و مرد، پدر و مادر نوزاد، و او فرزند آنان است و همه احکام مترتب بر یک اولاد پاک از قبیل، نسب، ارث و محرم بودن در این جا تحقق دارد، هرچند شکل گرفتن جنین در رحم زن از راه آمیزش طبیعی صورت نپذیرفته باشد. (میرهاشمی، ۱۳۸۳)

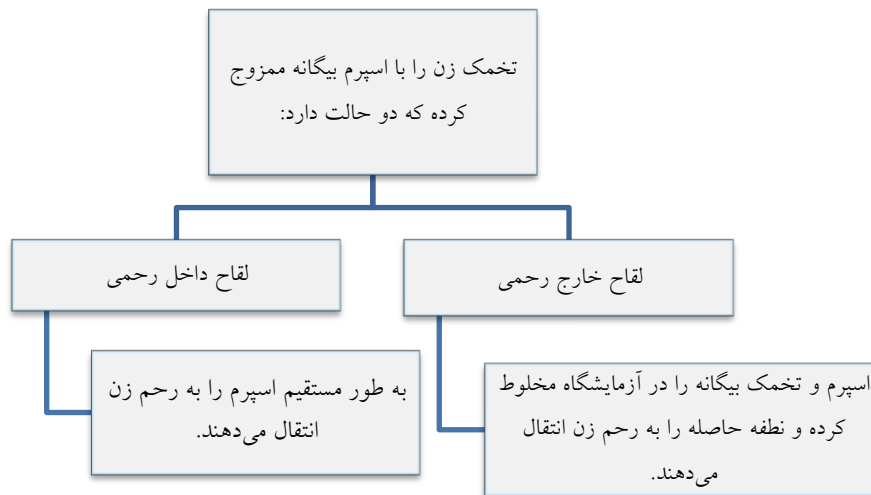
امام خمینی (ره) فرموده‌اند: تلقیح نطفه مرد به زوجه‌اش بدون اشکال جایز است، اگرچه احتراز از حصول مقدمات حرام واجب است؛ مثلاً تلقیح‌کننده بیگانه باشد یا تلقیح مستلزم نگاه‌کردن به آنچه نظر به آن جایز نیست شود. ایشان می‌افزایند: پس اگر فرض در مورد آثار این عمل شود که نطفه به صورت حلالی خارج شده و زوج آن را به زوجه‌اش تلقیح نماید و از آن فرزندی پیدا شود، فرزند آنها می‌باشد؛ همانطور که به جماع متولد شده باشد. اما اگر تلقیح از نطفه مرد به زوجه‌اش به صورت حرام واقع شود، کما اینکه بیگانه تلقیح نماید یا منی را به طرز حرام درآورد، فرزند آنها می‌باشد؛ اگرچه به جهت ارتکاب حرام گنهکار می‌باشند (خمینی، ۱۳۸۰).

فتاوی‌ای آیات عظام، سید محمد رضا موسوی گلپایگانی، شیخ یوسف صانعی، محمد مؤمن، محمد یزدی و سید محمد صادق روحانی این نظریه را تأیید می‌کنند (صمدی اهری، ۱۳۸۲). در عین حال برخی از فقها چون مرحوم آیت الله بروجردی و آیت الله میلانی این حالت را محل اشکال دانسته اند.

آیت الله میلانی می‌فرماید: «از ظواهر آیات و روایات درباره لقاح اختیاری (مصنوعی) چیزی به نظر نرسیده است، ولی از لحن الخطاب و ذوق فقهی می‌توان گفت که یقیناً جایز نیست.» (امامی، ۱۳۴۹)

در درمان ناباروری در صورتی که اسپرم مرد و تخمک و رحم زن سالم باشد و فقط نارسایی در مسیر انتقال اسپرم به داخل لوله‌های رحمی یا رحم باشد، در همه روش‌های درمانی، خواه لقاح داخل رحمی و خواه لقاح خارج رحمی، از اسپرم زوج و تخمک و رحم زوجه استفاده می‌شود که تقریباً از نظر شرعی و آثار حقوقی مشکلی را به وجود نمی‌آورد و با کودک متولد شده از این طریق مانند کودکان متولد شده از طریق طبیعی برخورد می‌شود. (مرقاتی، ۱۳۸۳)

۲) زن تخمک دارد، رحم دارد، مرد اسپرم ندارد (اسپرم اهدایی)

شکل ۲. اسپرم اهدایی

احکام تکلیفی تلقیح مصنوعی زن با اسپرم بیگانه جنجالی‌ترین بخش از تلقیح مصنوعی در میان همه ادیان می‌باشد. به کارگیری این روش، موافقان اندک ولی مخالفان فراوانی دارد. ذیلاً نظریات فقها را به طور مفصل بیان می‌نمائیم. (قبله ای، ۱۳۸۰)

چند دیدگاه در این باره وجود دارد:

- مطلقاً حرام است.
- لقاح داخل رحمی حرام و لقاح خارج رحمی جایز است.
- مطلقاً جایز است.

قائلین قول اول معتقدند که: (مطلقاً حرام)

اصل عمل حرام است به دلیل اینکه هدف از ازدواج و بقای نسل بشر نابسامان می‌گردد. در بین مراجع و فقهای گذشته هیچ اختلاف نظری درباره حرام بودن تلقیح اسپرم غیر شوهر وجود نداشته و از آیات عظام بروجردی، امام خمینی، خوئی، گلپایگانی و اراکی فتاوی صریحی در این مورد صادر گردید. (روحانی علی آبادی، ۱۳۸۰)

در توضیح المسائل حضرت آیه الله خوئی آمده است: جایز نیست نطفه و منی مرد اجنبی را به زنی تلقیح و تزریق نمایند و فرقی نمی‌کند عمل تلقیح به وسیله شخص اجنبی انجام بگیرد یا به وسیله شوهر خود. (خویی، ۱۴۱۲ق)

در کتاب «المسائل المستحدثه» آمده است: «فلاظهر عدم جواز التلقیح بنطفه رجل اجنبی» (مدنی تبریزی، ۱۴۱۳ق)

در تحریر الوسیله آمده است: تلقیح نطفه مرد اجنبی جایز نیست خواه زن شوهر داشته باشد، خواه نه. خواه زوج و زوجه به این امر راضی باشند خواه نه و همچنین فرق نمی‌کند زن از محارم صاحب نطفه باشد، خواه نباشد. (موسوی خمینی، ۱۳۸۰)

«... یا گاهی اوقات سؤال می‌کنند که آیا می‌شود نطفه مرد اجنبی را در رحم یک زنی که زن او نیست، اجنبیه است قرار بدهند؟ ببیند این با هدف کلی شارع مخالف است، زیرا شارع می‌خواهد نسل معین باشد، این بچه ای که به دنیا می‌آید، پدر و مادر او کاملاً مشخص باشد. اصلاً

یکی از علت‌ها و حکمت‌های حرمت زنا همین است، که اگر زنا در جامعه رایج باشد دیگر اصلاً مسأله نسل و اینها بطور کلی از بین می‌رود و هیچ مشخص نیست که این بچه متعلق به چه کسی است، تهدید کننده نسل بشر و جامعه بشری است، غیر از اینکه نظام خانواده را از بین می‌برد، غیر از این که سلامت را از بین می‌برد، غیر از اینکه مشکلات دیگری که شاید حالا هنوز خیلی شان روشن نیست بوجود می‌آورد، اما یکی از مشکلاتش هم همین است، بنابراین از اهداف مهم خداوند در جعل یک شریعت این است که این نسل باید محفوظ بماند، روی این قاعده ما الان می‌توانیم بگوییم که به حسب حکم اولی قرار دادن نطفه یک مرد اجنبی در رحم یک اجنبیه حرام است و جایز نیست. دیگر نیازی به عنوان ثانویه نداریم. قرار دادن نطفه مرد در رحم زن اجنبیه و همچنین جنین متکون از نطفه غیر زوج جایز نیست. (فاضل لنکرانی، ۱۳۸۳)

«تلقیح نطفه مردی به زوجه دیگری، جایز نیست، خواه طرفین راضی باشند یا نباشند.» (سبحانی، ۱۳۸۳)

«تلقیح نطفه غیر زوج، مشترکاً و منفرداً، از باب لزوم احتیاط در فروج و اطلاق آیه شریفه "و الذین هم لفروجهم حافظون" حرام است» (مرعشی شوشتری، ۱۳۷۶)

«تلقیح منی غیر شوهر به رحم زن حرام است» (مجمع فقه اهل بیت (ع))

آیه الله سید محمد رضا گلپایگانی در زمینه تلقیح مصنوعی چنین اظهار نظر کرده‌اند «برحسب مستفاد از ادله شرعیه نطفه مرد به هر نحو در رحم حلیه خود قرار گیرد، جایز است و اولاد ملحق به مرد و حلیه و توارث از طرفین ثابت است و قرار دادن نطفه مرد در رحم اجنبیه جایز نیست چه با شوهر و چه بی شوهر باشد (صمدی اهری، ۱۳۸۲).

ایشان معتقد است «پذیرش این روش مغایر با اغراض قانون‌گذار اسلام در تشریح ازدواج و برقراری روابط زناشویی و بقای خانواده است و موجب از کف رفتن مصالح مهمه دیگری می‌شود که در تشریح ازدواج و برقراری روابط زناشویی بین زن و مرد مد نظر قانون‌گذار اسلام بوده است. پذیرش این روش مستلزم نتایجی است که کمتر کسی آن را خواهد پذیرفت. بدین معنا که اگر انتقال اسپرم غیر زوج به زنی روا باشد لازمه آن پذیرش جواز انتقال نطفه پدر و دختر و پسر به

مادر و برادر به خواهر و سایر محارم است، زیرا اگر اصل اولی در این گونه موارد اباحه و حلیت باشد، هیچ تفاوتی بین نطفه محارم و غیر محارم وجود ندارد؛ در حالی که شامه فقهاتی هر فقیهی از پذیرش آن اکراه دارد» (صافی، ۱۳۷۱، ص ۲۲۲).

علامه جعفری انتقال نطفه بیگانه به رحم بیگانه (تولید نسل بدون رابطه زوجیت) را ممنوع می‌داند و منع آن را یک نوع استشمام فقهی می‌داند (جعفری، ۱۳۷۷).

نظر مرحوم آیه الله العظمی بروجردی درباره (تلقیح مصنوعی با اسپرم غیر) چنین است «آنچه از مفاهیم ادله و بعضی از مناطقی آنها استفاده می‌شود، این است که تلقیح مصنوعی مرد اجنبی بر زن اجنبیه خواه دارای زوج باشد یا نباشد، حرام است و در بعضی از صور آن احکام ولد الزنا ثابت است و در بعضی صور ولد شبهه. و اما تلقیح منی زوج به زوجه، پس حکم آن محل تأمل است» (و الله العالم بحقایق احکامه) (امامی، ۱۳۴۹)

علامه شلتوت از علمای به نام و معروف اسلام در مصر در این باره می‌گوید: "إن التلقیح الصناعی اقطع جزماً من التبنی"؛ «یعنی تلقیح مصنوعی به طور مسلم از فرزند خواندگی پست‌تر است» (صمدی اهری، ۱۳۸۲).

پاپ، رهبر کاتولیکهای جهان، در زمینه تلقیح مصنوعی عنوان کرده است که این عمل شرعاً حرام است (صمدی اهری، ۱۳۸۲).

در مذاهب دیگر نیز تلقیح مصنوعی از نطفه غیر شوهر حرام است. اما تلقیح مصنوعی با نطفه شوهر مورد بحث و اختلاف فقهای معاصر است و بعضی از فقها صریحاً آن را تجویز کرده‌اند (صفایی، ۱۳۷۶)

ادله عدم جواز

این گونه استدلال می‌کنند که، بر اساس نص روایت علی بن سالم از امام صادق (ع): "إنَّ أشدَّ الناس عذاباً یوم القیامه رجلاً اقرا نطفته فی رحم یحرم علیه"؛ "شدیدترین عذاب در روز قیامت، عذاب مردی است که نطفه خود را در رحم زنی نامحرم بریزد". (حر عاملی، ۱۳۷۰)

روایات مزبور دلالت بر حرمت تلقیح اسپرم بیگانه با تخمک زن به هر نحو ممکن می‌کند. به این

دلیل که نطفه در روایت به معنای آمیخته اسپرم مرد و تخمک زن است در نتیجه براساس ظهور روایت آنچه که موضوع حکم حرمت است آمیختن اسپرم مرد با تخمک زن بدون رابطه زوجیت است. (مرقاتی، ۱۳۸۳)

چون نفس قراردادن نطفه موضوع حرمت بوده و طریق، نحوه و شکل خاص ورود، خصوصیتی ندارد. در نتیجه قراردادن نفس نطفه به علت داشتن وحدت ملاک حرام است. (رضانیا معلم، ۱۳۸۳)

در صورتی که اسپرم زوج از سلامت کافی برخوردار نباشد، معمولاً برای درمان ناباروری از اسپرم بیگانه (غیر زوج) استفاده می شود که این امر علاوه بر مشکلات ناشی از حکم تکلیفی، از نظر احکام وضعی نیز می تواند ایجاد مشکل نماید و عمده ترین مساله، مبهم بودن «نسب» کودک متولد شده از طریق تلقیح مصنوعی با دخالت عامل بیگانه است و این خود مساله دیگری را به میان می آورد مانند: نامشخص بودن وضعیت حقوقی طفل مانند حضانت، نفقه، ارث، ولایت و تربیت. (مرقاتی، ۱۳۸۳)

در همین زمینه تعدادی از فقهای بزرگوار ضمن اعتراف به نبود نص، عموم یا اطلاق قرآنی و روایی بر منع تولید مثل با کمک ابزار پزشکی به دلیل لغویت تشریح نکاح یا مذاق شرع «روح قانون در اسلام» آن را ممنوع کرده‌اند.

قائلین قول دوم معتقدند که: (لقاح خارج رحمی جایز و داخل رحمی حرام)

تلقیح مصنوعی تنها در صورتی ممنوع است که متضمن تزریق مستقیم اسپرم مرد بیگانه در رحم زن باشد. ولی در غیر این صورت جایز می باشد. به این نحو که اسپرم مرد بیگانه با تخمک زن در خارج از رحم تلقیح شده و تخمک بارور شده یا جنین تشکیل شده از آن به رحم جایگزین منتقل شود.

ادله این قول

نظر معتدل تری را انتخاب کرده اند و معتقدند که روایت مزبور تنها ناظر بر حرمت لقاح اسپرم مرد بیگانه با تخمک زن در فضای رحم است. چرا که واژه (نطفه) مذکور در این روایت به معنای آمیخته اسپرم مرد و تخمک زن است. (مؤمن، ۱۴۱۵ق)

از دیدگاه آیات قرآن، نفس لقاح اسپرم و تخمک زن و مردی بیگانه در خارج از رحم منعی ندارد چرا که این آیات ناظر به حفظ فروج است، و این عمل هیچ مغایرتی با حفظ فروج ندارد. همچنین نفس عمل ترکیب اسپرم با تخمک تحت عناوین مندرج در روایاتی نظیر "افراغ ماء الغیر فی رحم محرم" و یا "ادخال النطفه فی رحم حراما" قرار نمی‌گیرد چرا که تلقیح در اینجا به معنای ریختن منی مرد در رحم زن نیست. بلکه منی تجزیه می‌شود و از میان اسپرم‌های فراوان موجود در آن، اسپرمی که سالم و زنده است، گزینش شده و سپس همین اسپرم با تخمکی که در رحم پدید آمده، در فضایی بیرون از رحم، تلقیح می‌شود. بنابراین شمول روایات، نسبت به فرض ما بسیار بعید به نظر می‌رسد. (یزدی، ۱۳۷۵)

قائلین قول سوم معتقدند که: (مطلقا جایز)

برخی مانند: آیه الله خامنه‌ای، آیه الله سید محمد موسوی بجنوردی این عمل را جایز می‌دانند. «این کار زنا محسوب نمی‌شود و از عناوین محرمه هم که در شرع حرام شده باشد نیست، لذا بر اساس اصل اصالة الاباحه جایز است» (موسوی بجنوردی، ۱۳۷۷)

«تلقیح اجنبی به رحم زن، فی نفسه موجبی برای منع ندارد، ولی از مقدمات حرام باید اجتناب نمود» (خامنه‌ای، ۱۳۸۶)

هر گاه زنی اعم از اینکه شوهر داشته باشد و به واسطه اختلالات جسمی عاجز از مشارکت با همسرش در تولید نسل باشد یا شوهر نداشته باشد و نخواهد شوهر کند، آیا جایز است با تلقیح نطفه مرد اجنبی خود را باردار کند؟ و یا ممکن است این گونه سؤال شود که تلقیح نطفه مرد اجنبی به نطفه زن به هر صورت ولو در خارج از رحم چه حکمی دارد؟

رهبر معظم انقلاب حضرت آیه الله خامنه‌ای، در جواب استفتاء شماره ۱۸۵۷۶/۱ که تلقیح نطفه اجنبی به اجنبیه در صورتی که مرد عقیم باشد چه حکمی دارد؟ فرمودند این عمل فی نفسه اشکال ندارد و باید از لمس و نظر حرام اجتناب شود (محمد زاده، ۱۳۷۵) و استفتاء شماره ۱۱۸۵۷/۵ در مواردی که مرد به علتی قادر به تولید اسپرم نباشد آیا می‌توان از اسپرم اهدایی مرد اجنبی (ناشناس یا شناس) جهت امتزاج نمودن با تخمک همسرش در آزمایشگاه استفاده نمود و

بعد جنین تشکیل شده را به رحم زن بیمار منتقل کرد تا پس از وضع حمل مولود توسط بیمار و همسرش نگهداری شود، فرمودند: فی نفسه بدون ارتکاب فعل محرمی مانع ندارد و حکم ولد نیز بیان شد. و در ادامه سؤال که آیا امکان هست که اسپرم اهدایی را با تخمک همسر بیمار در آزمایشگاهی ممزوج نکرد بلکه مستقیماً به داخل رحم همسر بیمار تلقیح نمود تا جنین در همان جا تشکیل شود؟ فرمودند فی نفسه اشکالی ندارد و در این صورت با فرض اینکه خود همسر بیمار منشأ طفل است فرزند ملحق به اوست.

حال بر فرض جواز باروری مصنوعی زن با اسپرم غیر شوهر، پدر بچه کیست؟ شوهر یا فرد صاحب اسپرم؟ و بر فرض اگر صاحب اسپرم پدر تلقی شود فرزند نیز دختر باشد آیا شوهر زن به این دختر محرم است؟ در صورتی که پسر باشد آیا زن به این پسر محرم است؟ فرمودند: بچه متعلق به زن صاحب رحم است و در الحاق آن به شوهر صاحب فراش اشکال است الحاق آن به مرد صاحب اسپرم بعید است در این باره احتیاط را مراعات نمایید (محمدزاده، ۱۳۷۰)

از نظر بقیه موافقان، این گونه نیز، حکم گونه های قبل را دارد یعنی کار جایز است و فرزند به صاحب تخمک و اسپرم نسبت داده می شود. و اگر صاحب تخمک و اسپرم که جنین از آنان ترکیب یافته نامعین و ناشناخته باشد و این دو از بانک های ویژه گرفته شده و پس از ترکیب در رحمی کاشته شود در این فرض پس از گذشتن از جایز بودن فرایند گرفتن تخمک و اسپرم و نیز فرایند ترکیب آنها با یکدیگر در لوله آزمایش اشکالی در جایز بودن کاشتن آن نیز وجود ندارد.

در این حال، فرزند متعلق به زنی است که جنین در رحم او کاشته شده و اگر او شوهر داشته باشد، آیا می توان گفت «الولد للفراش» به این اعتبار که فراش کنایه از همسر (زن) است؟ آیا در این صورت بکارگیری این لفظ در مورد این فرزند صادق است؟

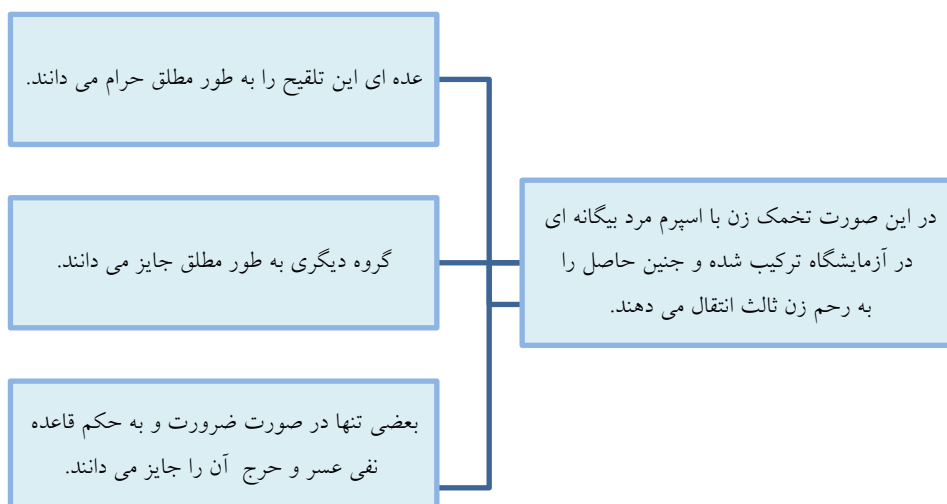
اگر گفته شود معنای «الولد للفراش» آن است که فرزند از آن کسی است که آن فراش و بهره بردن از او برایش حلال است (هم چنان که حق همین است و از روایات نیز همین بر می آید) نتیجه آن است که فرزند به مردی که اسپرم از اوست، تعلق می یابد و هیچ وجهی برای نسبت دادن او به زن و شوهر او نمی ماند مگر آنکه گفته شود پدر ناشناخته است، ولی زن به آن دلیل که فرزند

را در دوران جنینی پرورانده و تغذیه کرده است، مادر اوست؛ زیرا تخمک از آن مادر است و مادر رضاعی نیست، بلکه مادر حقیقی است که هم تخمک داده و هم تغذیه کرده است و در این فرض ولادت، ولادت پاک و فرزند هم پاک است؛ زیرا زنا و ناپاکی در این جا صدق نمی‌کند (یزدی، ۱۳۷۵).

ادله جواز

دلیل این حکم همان صدق نکردن عنوان های حرام است.

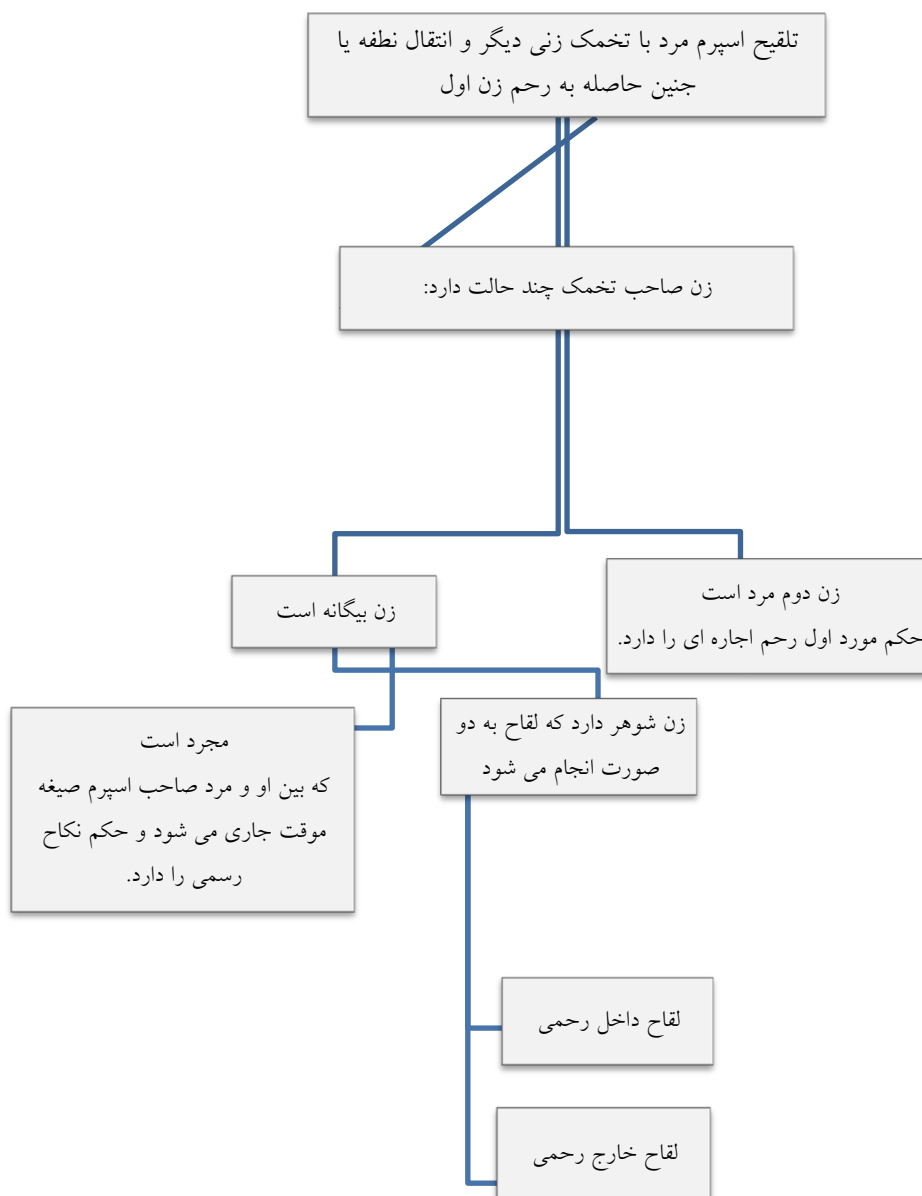
۳) زن تخمک دارد، رحم ندارد، مرد اسپرم ندارد (اهداء اسپرم و رحم اجاره ای)

شکل ۳. اهداء اسپرم و رحم اجاره ای

حکم اهدای اسپرم را دارد.

۴) زن تخمک ندارد، رحم دارد، مرد اسپرم دارد (تخمک اهدایی)

شکل ۴. تخمک اهدایی

اهداء تخمک برای زنی که تخمک ندارد ولی رحم سالم دارد

اختلال در تخمک گذاری، علت عمده ناباروری در زنان است. به طوری که ۳۹ درصد علل ناباروری زنان مربوط به این مسأله است بدون عمل تخمک گذاری لقاح انجام نمی گیرد بنابراین زن باردار نمی شود. (قبله ای، ۱۳۷۷)

برخی از زنان نازا به علت عدم فعالیت تخمدان ها قادر به ایجاد تخمک سالم نیستند، ولی دارای یک رحم سالم هستند و با اهداء تخمک توسط زنی سالم، می توانند فرصت معقولی برای حاملگی داشته باشند. اهداء تخمک شامل تهیه و جمع آوری تخمک از زن اهداء کننده و باروری آن ها در آزمایشگاه با اسپرم شوهر زوجه نازا و انتقال جنین حاصل به رحم زن نابارور است. (آخوندی و بهجتی اردکانی، ۱۳۸۶)

در مورد نسب نیز همان نظریه قبل جریان دارد یعنی:

الف) نسب پدری - طفل ملحق به صاحب اسپرم است.

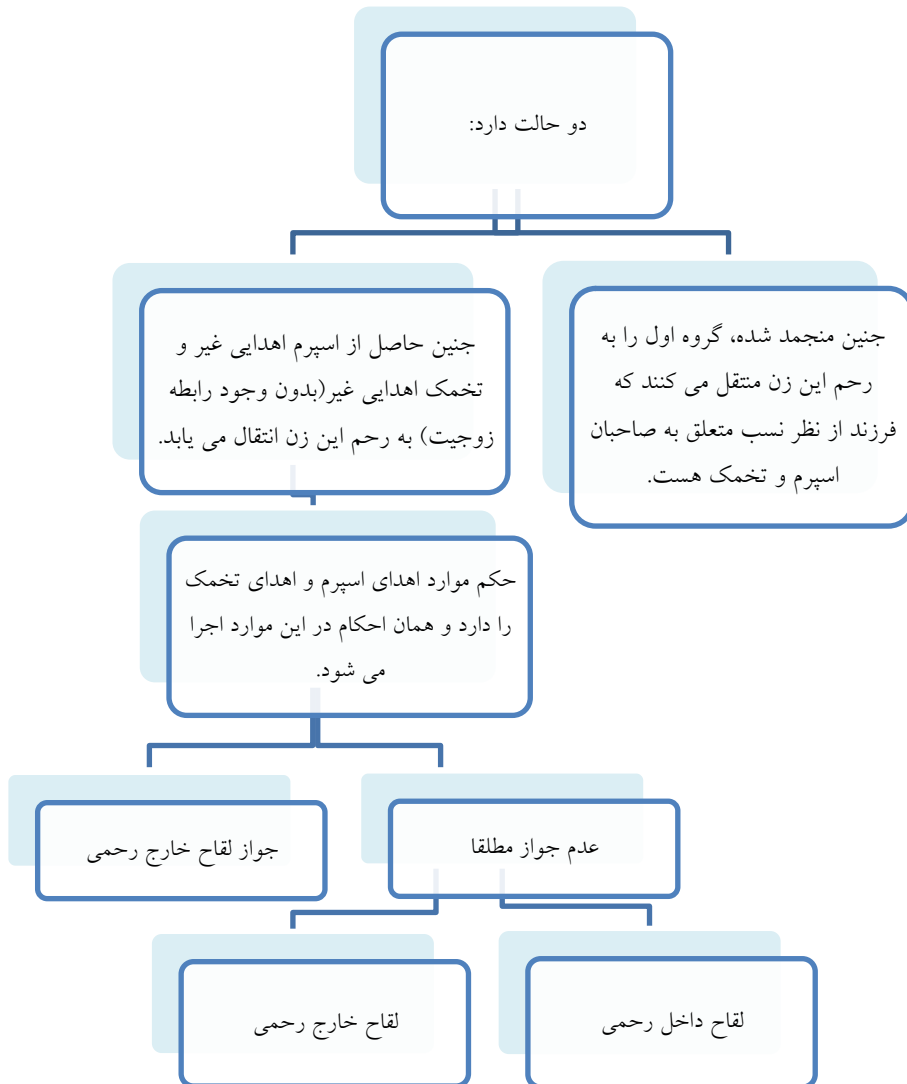
ب) نسب مادری سه نظریه وجود دارد:

- صاحب تخمک مادر است

- صاحب رحم مادر است

- صاحب تخمک و رحم هر دو مادرند

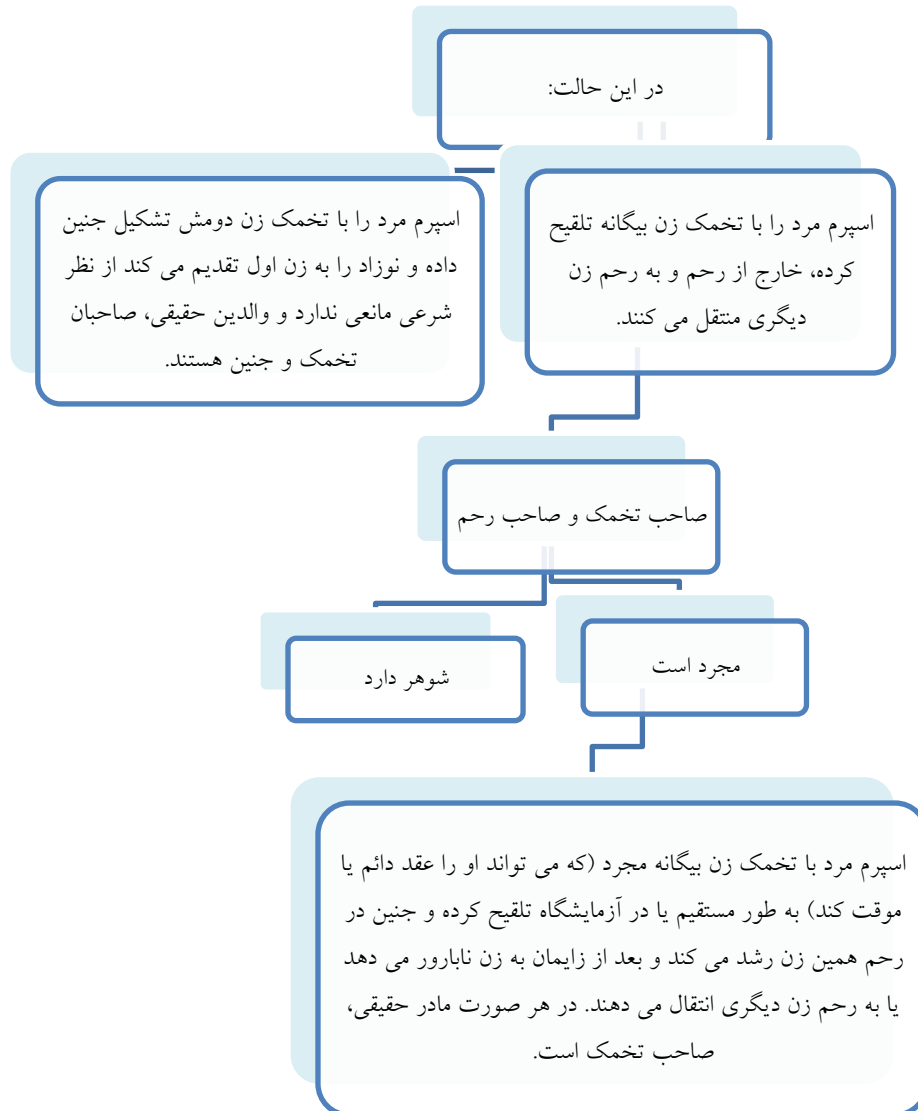
۵) زن تخمک ندارد، رحم دارد، مرد اسپرم ندارد (جنین اهدایی)

شکل ۵. جنین اهدایی

دکتر حمید گورایی رییس پژوهش گاه رویان در گفت و گو با روزنامه ایران اظهار داشته چنان چه زن و شوهر هر دو سلول جنسی نداشته باشند، اهدای جنین می تواند راه حل مناسبی باشد. در زمانی که خانم فاقد تخمک است، اهدای تخمک پیشنهاد می شود و در مواقعی که شوهر اسپرم ندارد، باز هم توصیه ای که ما می کنیم و البته تنها راه کاری هم که وجود دارد، اهدای جنین است. اهدای اسپرم در مجموعه رویان برای درمان ناباروری استفاده نمی شود. ما در مورد اهدای جنین قانون و مصوبه مجلس را داریم به طوری که در مورد زن و شوهری که تخمک و اسپرم ندارند و به جنین اهدایی نیاز است طبق قانون باید از جنین های اضافیه بیماران نابارور استفاده شود که با کسب رضایت و موافقت آگاهانه زوجینی که جنین ها مطعلق به آنهاست، صورت می گیرد. در مورد اهدای تخمک نیز قانونی وجود ندارد البته فتوایی وجود دارد که براساس شرایط ویژه ای به اهدای تخمک اجازه داده اند. (مجله پزشکی سلامت، ۱۳۹۴)

۶) زن تخمک ندارد، رحم ندارد، مرد اسپرم دارد

شکل ۶. فقدان تخمک و رحم

تزریق مستقیم اسپرم زوج نابارور یا بیگانه به داخل رحم مادر جانشین

در مورد این حالت بعضی از نویسندگان تلاش کرده اند تا با تفسیر روایات حکم به جواز این مورد بدهند. (یزدی، ۱۳۸۲)

به این بیان که این روایات علی بن سالم از امام صادق (ع): "إِنَّ أَشَدَّ النَّاسِ عَذَاباً يَوْمَ الْقِيَامَةِ رَجَالاً أَقْرَأُ نَطْفَةَ فِي رَحِمِ يَحْرَمِ عَلَيْهِ"؛ "شدیدترین عذاب در روز قیامت، عذاب مردی است که نطفه خود را در رحم زنی نامحرم بریزد". (حر عاملی، ۱۳۷۰)

در جهت بیان حکم زنا و روابط نامشروع می باشد و موضوع مورد بحث از تحت حکم این روایات خارج است.

اما این صورت مشمول نص صریح روایات است بنابراین از جهت حکم اولی، جایز نمی باشد، ولی از جهت حکم ثانوی و از باب ضرورت نیز، از آنجا که در هیچ صورتی انجام آن ضرورت پیدا نمی کند نمی توان به حکم ثانوی و وجود ضرورت، حکم به جواز این صورت داد چرا که در هر حالتی می توان اسپرم زوج و تخمک مادر جانشین را در محیط آزمایشگاه ترکیب و سپس تخمک بارور شده یا جنین حاصل از آن را به رحم مادر جانشین انتقال داد. در نتیجه این صورت به طور مطلق مجاز نیست.

۷) زن تخمک ندارد، رحم ندارد، مرد اسپرم ندارد

جدول ۲. فقدان تخمک، رحم و اسپرم

<p>اسپرم اهدایی غیر، صاحب رحم در آزمایشگاه ترکیب شده و جنین حاصل را به رحم انتقال می دهند.</p>	<p>اسپرم اهدایی غیر، مستقیماً به رحم اجاره ای منتقل می گردد.</p>	<p>تخمک اهدایی + اسپرم اهدایی (زن و شوهری) و انتقال به رحم اجاره ای جایز است. اهدا کنندگان والدین حقیقی هستند.</p>	<p>تخمک اهدایی + اسپرم اهدایی (بدون رابطه زوجیت) و انتقال به رحم اجاره ای مطلقاً جایز نمی باشد، ضرورتی نیز به انجام آن وجود ندارد تا حکم به جواز آن داده شود چرا که در این موارد می توان از جنین اهدایی زوجین قانونی استفاده کرد.</p>
--	--	--	---

تلقیح مصنوعی در موارد تلقیح اسپرم و تخمک بیگانه

این حالت در تمام مواردی که یکی از زوجین نابارور فاقد گامت (اسپرم/تخمک) می باشند، قابل تصور است. به عبارت دیگر در تمام مواردی که جنین منتقل شده به رحم جایگزین از اسپرم و تخمک دویگانه بدون رابطه زوجیت تشکیل شده داخل در این حکم می باشند.

قول اکثر فقها در این قسم به دو صورت می باشد:

(الف) اگر زن اجنبی شوهر نداشته باشد، صیغه موقتی بین زن صاحب تخمک و مرد اجنبی جاری گشته سپس نطفه را به زن عقیم اهداء می کنند.

(ب) ولی اگر زن اجنبی شوهر داشته باشد، خلاف احتیاط است. و اکثر فقها معتقدند در صورت انجام، قرار دادن این نطفه در رحم همان زن و یا زن عقیم و پرورش آن تا آخرین مرحله رشد، جایز است. (یزدی، ۱۳۷۵)

یکی از ادله عدم جواز اهدای اسپرم و تخمک، اختلاط نسب است در بعضی از حالات جانمایی در بارداری خصوصاً مواردی که از اسپرم یا تخمک اهدایی فرد ناشناخته استفاده می شود، سبب گم شدن نسب و اختلاط انساب می گردد، چنانکه ممکن است سبب تلقیح منی یک نفر به زنان بسیاری (در مورد استفاده از بانک اسپرم) از جمله خواهر و دختر گردد و در نتیجه به ازدواج محارم در آینده منجر شود.

اهمیت حفظ نسب تا آنجاست که در حوزه حقوق اسلامی، قوانین مکمل فراوانی برای این منظور وضع و تدوین شده است که از جمله این قوانین، وجوب رعایت عده (استبراء رحم) پس از جدایی از همسر، حرمت داشتن بیش از یک همسر برای زن (چند شوهری) و حرمت برخی از انحرافهای جنسی می باشد. (رضانیا، ۱۳۸۳)

در این مورد تعدادی از فقهای بزرگوار ضمن اعتراف به نبود نص، عموم یا اطلاق قرآنی و روایی بر منع تلقیح اسپرم غیر شوهر تنها به دلیل مغایرت این عمل با اغراض تشریح ازدواج یا مذاق شرع «روح قانون در اسلام» آن را حرام می دانند. (میرهاشمی، ۱۳۸۳)

در مورد تلقیح اسپرم غیر شوهر می توان نظرات را به دو دسته تقسیم کرد:

الف) عده ای این نوع تلقیح را به طور مطلق و در هر صورتی حرام می دانند و در هیچ صورتی آن را مجاز نمی دانند. (روحانی علی آبادی، ۱۳۸۲)

ب) اما در مقابل گروهی تلقیح اسپرم غیر شوهر را به طور مطلق جایز دانسته و صرفاً بدین استناد که، این عمل یعنی قراردادن نطفه غیر و لو ناشناس در رحم زن بیگانه، زنا محسوب نمی شود، این عمل را مطلقاً مجاز می دانند. (یزدی، ۱۳۸۲)

در قبال نظر خشک و انعطاف ناپذیر دسته اول، که بی جهت موجب محرومیت برخی از زوجین از برخوردارگی از نعمت فرزند می شود، نظر مطلق دسته دوم تولید نسل انسان را در ردیف تولید نسل حیوانات قرار می دهد. اطلاق نظر دوم انسان را بدین سمت سوق می دهد که دیگر طهارت نسل و جلوگیری از اختلاط انساب مفهومی ندارد.

به نظر می رسد اگر چه از بررسی مجموع دلایل فوق خصوصاً قاعده احتیاط، ضرورت اجتناب از تجویز اعمالی که لوازم آن مغایر با اغراض شارع در تشریح ازدواج است و اجتناب از اختلال نسب می توان نتیجه گرفت که در مورد تلقیح اسپرم غیر شوهر حکم اولی بر حرمت است. اما در مواردی می توان بر اساس حکم ثانویه به علت وجود عسر و حرج و ضرورت ایجاد شده از ناباروری و با تعیین ضوابطی خاص این عمل را جایز دانست. به عنوان نمونه در موردی که زوجین نابارور از هیچ طریقی بجز استفاده از اسپرم یا تخمک اهدایی غیر، نمی توانند دارای فرزند شوند می توان با استناد به قاعده «الضرورات تبيح المحظورات» و قاعده نفی عسر و حرج و همچنین مصلحت حفظ نهاد خانواده این مورد را تجویز کرد.

از بررسی نظرات بعضی از فقها نیز این حکم به روشنی قابل استنباط است به عنوان مثال حضرت آیت اله خامنه ای در سخنرانی که در ۱۶ آبانماه ۱۳۷۴ می فرمایند: «دلیل روشنی بر حرمت انجام اینگونه امور (استفاده از اسپرم و تخمک غیر همسر) نداریم، هزاران نفر از انسان ها شب خوابشان نمی برد، چون بچه ندارند، مگر می شود اینگونه عمل کرد». (روحانی علی آبادی، ۱۳۸۲)

۸) زن تخمک دارد، رحم ندارد، مرد اسپرم دارد (رحم اجاره ای)

شکل ۷. فقدان رحم

رحم اجاره ای، در این قسم زوجین هر دو بارور هستند ولی رحم زن توانایی حمل ندارد که بعد از انجام لقاح خارج رحمی و تشکیل جنین، آن را به رحم زن دیگری انتقال می دهند که بعد از وضع حمل نوزاد را به آنها تحویل دهد. این رحم ممکن است عاریه ای هم باشد. در زمینه اجاره رحم، حکم صریح شرعی تاکنون صادر نشده است و مسأله اختلافی است. ولی اکثر علما در پاسخ به چنین سؤالی اصل را بر احتیاط گذاشته‌اند. البته این در صورتی است که از رحم شخص ثالث فقط به عنوان وعاء یا ظرف پرورش دهنده جنین استفاده شود نه صورتهای دیگر. برخی نیز جهت رعایت مسئله شرعی، جاری کردن صیغه نکاح موقت را در مورد مادر جانشین توصیه کرده‌اند. ناگفته نماند که ظاهر مسئله نشان می‌دهد، از آنجائیکه مادر جانشین هیچ گونه نقشی در ترکیب جنین و مسائل ژنتیک و غیره ندارد، استفاده از زنان فامیل از نظر شرعی مشکلی نداشته باشد. (حسن زاده، ۱۳۷۲)

نتیجه

بر طبق بررسی های انجام یافته و تأمل در آثار فقهای گرانقدر اسلام در خصوص تلقیح مصنوعی و وضعیت نسب مولود حاصل از آن، اختلاف نظرهای عمیق و ریشه ای میان آنان دیده می شود که به دلیل نوظهور بودن این روش باروری تولیدنسل در عصر حاضر، این اختلافات طبیعی به نظر می رسد. برخی از صاحبان فتوا و فقه پژوهان، در تأیید و پذیرفتن آن با استناد به اصاله الاباحه، حکم به براءت شرعی و عقلی را در همه اقسام تلقیح مصنوعی جاری دانسته اند و به جواز مطلق اعتقاد دارند؛ در حالی که پاره ای دیگر از فقیهان، این عمل را مخالف نص صریح برخی از آیات قرآن کریم دانسته و در جمیع صور تلقیح، فتوا به حرمت داده اند و به ممنوعیت مطلق اعتقاد دارند.

بنابراین، با عنایت به اینکه در مورد نسب، حقیقت شرعیه وجود ندارد و شارع مقدس در ارتباط با حقیقت نسب، از عرف پیروی کرده است، مطابق قاعده، پدر او مرد صاحب اسپرم، و مادر او زن صاحب تخمک است که به تبع برقراری رابطه نسبی، همه احکام مترتب بر نسب شرعی و قانونی، مانند احکام نفقه اقارب و دیگر حقوق و تکالیف متقابل میان آنان حکم فرماست.

در خصوص رابطه چنین مولودی با شوهر زن ملقوحه (صاحب رحم)، باید یادآور شد، در صورتی که بتوان طبق اماره قاعده فراش، طفل را به مشارالیه منسوب کرد، طفل به او ملحق می‌شود. در غیر این صورت، طفل به صاحب نطفه ملحق می‌شود و شوهر زن ملقوحه، هیچ رابطه ژنتیکی و خونی با طفل ندارد و میان آنان قرابت نسبی وجود نخواهد داشت.

منابع و مأخذ

قرآن کریم

۱. امامی ا. ۱۳۸۰. «وضعیت حقوقی باروری مصنوعی و انتقال جنین» مجموعه مقالات: روش‌های نوین تولید مثل انسانی از دیدگاه فقه و حقوق. تهران. چاپ مهر قلم.
۲. آخوندی م، بهجتی اردکانی ز. پاییز ۱۳۸۶. «تعریف انواع و ضرورت استفاده از آن در زمان ناباروری». مجموعه مقالات: بررسی رحم جایگزین از منظر: پزشکی. حقوقی. فقهی و مرکز تحقیق و توسعه علوم انسانی سازمان مطالعه و تدوین کتب علوم انسانی دانشگاه‌ها (سمت). شماره انتشار ۱۱۲۵. تهران.
۳. جعفری ح. ۱۳۸۲. بررسی ناباروری مردان تشخیص و درمان. تهران. حیان. اباصالح.
۴. الحر العاملی م. ۱۳۷۸ق. وسایل الشیعه الی تحصیل المسائل الشریعه. چاپ دوم. بیروت. داراحیاء التراث العربی.
۵. حسن زاده م. دی ۱۳۷۲. رحم اجاره ای و آراء فقهی. پایگاه تحلیلی خبری خانواده و زنان، مهرخانه.
۶. حلی ح (محقق حلی). ۱۴۰۳ق. شرایع الاسلام فی مسائل الحلال و الحرام. شارح سید صادق شیرازی. چاپ سوم. تهران. انتشارات استقلال.
۷. خامنه ای ع. ۱۳۷۵. پزشکی در آئینه اجتهاد. چاپ اول. قم. انتشارات انصاریان.
۸. خمینی ر. ۱۳۸۴. رساله توضیح المسائل. چاپ هجدهم. انتشارات پیام عدالت.
۹. خوبی ا. ۱۴۱۲ق. رساله توضیح المسائل. انتشارات مهر قم.
۱۰. رضانیانیا معلم م. ۱۳۸۳. باروری های پزشکی از دیدگاه فقه و حقوق. قم. انتشارات دفتر تبلیغات قم.
۱۱. روحانی علی آبادی م. ۱۳۸۲. «حکم شرعی تلقیح اسپرم و نطفه بیگانه» مجموعه مقالات: روش‌های نوین تولید مثل انسانی از دیدگاه فقه و حقوق. تهران. چاپ مهر قلم.

۱۲. سبحانی ج. ۱۳۸۳. توضیح المسائل. قم. ناشر: موسسه امام صادق.
۱۳. سعدی ا. ۱۴۰۸ق. القاموس الفقہی لغه و اصطلاحات. چاپ دوم. دمشق. انتشارات دارالفکر.
۱۴. صافی گلپایگانی ل. ۱۳۷۸. جامع الاحکام. چاپ دوم. قم. انتشارات حضرت معصومه. ج ۲. ص ۵۱. سوال ۱۳۷۱.
۱۵. صدر م. ۱۴۱۸ق. ماوراء الفقه. دارالوضو. چاپ اول. بیروت. ج ۶.
۱۶. صفایی ح. ۱۳۸۰. «انتقال جنین» مجموعه مقالات: روش های نوین تولید مثل انسانی از دیدگاه فقه و حقوق. تهران. چاپ مهر قلم.
۱۷. صمدی اهری م. ۱۳۸۲. نسب ناشی از لقاح مصنوعی، روش های نوین تولید مثل انسانی از دیدگاه فقه و حقوق. تهران. چاپ اول. انتشارات گنج دانش.
۱۸. عمید ح. ۱۳۸۴. فرهنگ فارسی عمید. تهران. چاپ ۳۳. موسسه انتشارات امیرکبیر. ص ۱۲۰۶.
۱۹. فاضل لنکرانی م. ۱۳۸۳. جامع المسائل. قم. ناشر امیر محل. ص ۵۶۴.
۲۰. قبله ای خ. ۱۳۸۰. «بررسی مسایل فقهی و حقوقی انتقال جنین» مجموعه مقالات: روش های نوین تولید مثل انسانی از دیدگاه فقه و حقوق. تهران. چاپ مهر قلم.
۲۱. مجله پزشکی سلامت. ۱۳۹۴.
۲۲. محمدزاده خ. ۱۳۷۵. پزشکی در اجتهاد استفتائات از آیت الله العظمی خامنه ای. قم. انتشارات انصاریان.
۲۳. مدنی تبریزی ی. ۱۴۱۳ق. المسائل المستحدثه. ناشر: اسماعیلیان.
۲۴. مرعشی شوشتری م. ۱۳۷۶. دیدگاه های نو در حقوق کیفری اسلام. تهران. نشر میزان.
۲۵. مرقاتی ط. ۱۳۸۳. بررسی تکنیک های باروری مصنوعی از دیدگاه فقهی و حقوقی. رساله دکتری. دانشکده الهیات دانشگاه فردوسی مشهد.
۲۶. مشکینی ع. ۱۴۲۸ق. مصطلحات الفقه. قم. ناشر: الهادی. جلد ۱. ص ۵۳۵.
۲۷. معین م. ۱۳۶۳. فرهنگ فارسی معین. تهران. امیرکبیر. ج ۲.
۲۸. موسوی بجنوردی ح. ۱۳۷۷. قواعد الفقیه. قم. نشر الهادی. ۵.

۲۹. مومن م. ۱۳۸۰. «سخنی درباره تلقیح. ترجمه موس دانش (جعفرزاده)» مجموعه مقالات: روش‌های نوین تولید مثل انسانی از دیدگاه فقه و حقوق. تهران. چاپ مهر قلم.
۳۰. میرهاشمی س. ۱۳۸۳. تلقیح مصنوعی در اندیشه فقهی-حقوقی و موافقان و مخالفان آن. فصلنامه فقه و حقوق اسلامی. شماره ۳۶.
۳۱. نایب زاده ع. ۱۳۸۰. بررسی حقوقی روشهای نوین باروری مصنوعی. تهران. مجمع علمی و فرهنگی مجد.
۳۲. نظری توکلی س. زمستان ۱۳۸۴. روش‌های کمکی تولید مثل در حقوق اسلام، مجموعه مقالات: اهدای گامت و جنین در درمان ناباروری. مرکز تحقیق و توسعه علوم انسانی (سمت).
۳۳. یزدی م. ۱۳۸۰. «باروری های مصنوعی و حکم فقهی آن» مجموعه مقالات: روش‌های نوین تولید مثل انسانی از دیدگاه فقه و حقوق. تهران. چاپ مهر قلم.